

Історія України та українська культура

Тема 2. Утворення Київської Русі та Галицько-Волинської держави (IX – перша половина XIV ст.).

Найяскравішим феноменом раннього середньовіччя є держава Русь. Рефлексією на нескінченну дискусію норманістів та антинорманістів щодо її походження буде зауваження, що виникнення Русі, безумовно, об'єктивно визріло, як, наприклад, було з Франкською державою чи раннім Польським князівством, але наявність варязького компонента, який і утворив правлячу династію Рюриковичів, стало в цьому процесі каталізатором. Згодом, щоб відрізнити цю державу від пізніших дрібних Русей», для неї почали використовувати термін «Київська Русь» – у таких випадках кажуть про книжний або історіографічний термін. Використовуючи знайому нам діахронну тріаду, зазначимо, що становлення цієї держави і розвиток суспільства у ній уналежнюємо до часу від середини IX – до кінця X ст. Тобто від князів Аскольда/Діра до Володимира Великого, коли держава була вельми примітивною, і це позначалось у тому, що зовнішня політика князів – безупинні походи княжого війська з Києва (центра союзу племен полян) на ближніх сусідів задля приєднання чи на дальніх сусідів з метою збагачення і зміцнення свого авторитету – часто-густо перепліталась із політикою внутрішньою.

Внаслідок агресивної поведінки держави доля майже всіх її керманів у цей період була трагічною (князі Аскольд/Дір, Олег, Ігор, Святослав, Ярополк – були вбиті). Чи не єдиним винятком було правління княгині Ольги, яка намагалась стабілізувати внутрішнє життя: провела перші відомі реформи – упорядкувала оподаткування, припинивши походи, і посилила дипломатичні заходи. Розквітом Русі стало правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, яке тривало три чверті століття (978/980 – 1054). Обидва виправдовували свої прізвиська. Перший максимально розширив кордони держави, зокрема, додавши значну територію на заході сьогоднішньої України. Доречним вважається аналогія Русі з імперією Карла Великого – теж величезний обшар та примус щодо приєднаних територій. Адже за допомогою війська чи під політичним тиском до величезної східноєвропейської держави, яку через названі ознаки також можна класифікувати як імперію, увійшли або перебували в залежності від князів не лише слов'янські, а й балтійські, фіно-угорські, тюркські племена, які швидко асимілювались з ними під час безупинної колонізації східних слов'ян у лісові простори на північ та північний схід.

Принагідно зазначимо, що лише приблизно половина території сучасної України входила до меж Русі. І хоч більшість «літописних» племен розташовувались на цій землі, але вона не складала більшу частину території держави. Знаковою стала церковно-релігійна реформа Володимира Великого – запровадження християнства східного (візантійського) обряду. Не розглядаючи етичну вагу релігії для суспільства (адже язичництво, чи юдаїзм сусідніх хазар, чи іслам волзьких булгар так само виконували для людини функцію морального дороговказу в житті), акцентуємо увагу на суспільному значенні цього акту. Очевидним є те, що князь намагався запровадити єдину ідеологію (згадаємо його спробу унормувати язичницькі культи) для всього суспільства і освятити нею дії держави. Оскільки йому потрібна була політична підтримка церкви, то візантійський варіант християнства, де патріархи були вірною опорою імператора, на відміну від римського християнства, де папа декларував вищість своєї влади над світською і висвячував кожного монарха, був дуже при нагоді. У будь-якому разі він не тільки особисто, як Ольга, прийняв нову релігію, але й успішно, на відміну від Аскольда/Діра, запровадив церковну організацію, доклавши до цього багато зусиль, а інколи і відверте насильство. Отже, східне християнство, яке згодом буде названо православ'ям, стало міцним підмурівком культурного коду предків сучасних українців, понад тисячу років активно впливає на їхнє життя і відповідним чином відбивається в духовній культурі.

Загалом прийняття християнства стало потужним імпульсом для розвитку духовної культури Русі, адже церква і монастирі разом з князівським двором стали основними осередками елітарної культури. Високого рівня досягло написання хронік – літописів, а найбільшої слави зажив у цій царині чернець Нестор. Син Володимира Ярослав став відомим не лише тим, що майже не здійснював походів і зміцнював внутрішню стабільність у суспільстві, а й запровадженням писаного кодексу – «Руської правди». Традиція писаних законів тоді вже була розповсюдженою в Західній Європі – на той час там виникала ціла низка таких «правд». Отже, відтоді жити по писаному праву стало однією з норм суспільного буття. «Руська правда» є

грунтовним джерелом для вивчення соціально-економічної системи Русі. Можна стверджувати, що основним персонажем руського суспільства був вільний общинник – смерд, який разом з міським мешканцем і складав той середній клас, котрий утримував себе та тримав на собі економіку держави. До нечисленної верхівки суспільства належало оточення князя – бояри і дружинники, які складали патриціат разом із церковною верхівкою.

Втім вже проглядали й нижчі верстви населення – залежні селяни (закупи, рядовичі) і навіть така архаїчна група, як раби (холопи, челядь). Отже, з'явилися і перші ознаки феодалізації суспільства – формування умовного і спадкового землеволодіння та залежних від їхніх власників категорій населення. З середини XI ст. суспільство Русі продовжило свою еволюцію, яка завершилась дезінтеграцією держави. Чимдалі Ярославичам було все важче утримувати її політичну єдність, яка остаточно зникла у 30 -ті роки XII ст. Пересічний випускник середньої школи назве, насамперед, таку причину розпаду великої Русі – незгода і чвари князів. Але це були лише наслідки глибших процесів. Насамперед – розвиток продуктивних сил. За три століття існування великої Русі продуктивність праці селян зросла – і, отже, збільшився надлишок, що накопичувався в окремих селянських господарствах. Натуральний характер цих господарств та самодостатність цілих регіонів посилювались. Разом з тим поживалювалась торгівля між регіонами і розвиток грошового обігу – від зливка срібла під назвою «гривня» до карбованої монети зі знаком князя – тризубом. У зв'язку з цим збільшився і обсяг ресурсів, що накопичувався через зібрання його місцевою владою. Якщо спочатку князь сам об'їжджав свої володіння, збираючи з племен податок – полюддя, то згодом він почав призначати намісників, адже площа держави була величезною. Таким чином накопичення на околицях ресурсів, достатніх як для упорядкування їх оборони, так і внутрішнього порядку, створювали економічні підстави для самостійного існування регіонів держави.

А от недосконалість системи передачі влади стала вже передумовою для політичного сепаратизму, адже принцип Ярослава Мудрого – «править старший син у роду» – вже теоретично програмував конфлікт між дядьком і старшим племінником після смерті батька останнього, який доводився старшим братом тому дядькові. Втім сини та онуки Ярослава понад півстоліття дотримувались цього правила, доки в 1113 р. у Києві не трапилась революція. На престол було запрошено князя Володимира Мономаха – харизматичного й авторитетного переможця кочовиків, який стояв, втім, на помітно нижчому щаблі династичної драбини. Йому та його синові Мстиславу вдавалось тримати державу єдиною, але вже після смерті останнього в 1132 р. розпочався справжній парад суверенітетів окремих земель, а точніше – кандидатів у суверени, які оголошували свою владу на місцях, маючи на меті захопити Київ. І хоч деякі історики бачили в цій державі впродовж цілого наступного сторіччя федеративний чи конфедеративний устрій, видається-таки, що імперія Русь як єдина держава в середині XII ст. припинила своє існування, але як цивілізаційний феномен Русь стала впродовж наступних століть об'єктом уявлень сусідів

Не треба забувати, що поряд з Руссю весь цей час у степу і навіть Слобожанщині вирувало життя кочових народів. Традиційний вітчизняний погляд – це ворог, який завдавав шкоди українцям – необхідно підкоригувати. Це легше зробити, якщо спробувати подивитись на Іншого його ж очима. Після неолітичної революції буття величезної частини людства принципово відрізнялось – у землеробів і скотарів-кочовиків особливо, коли з часів кіммерійців вони опанували їзду верхи. Для них життя – це постійний рух і пересування у боротьбі за виживання: у пошуках пасовиськ і розширення життєвого простору, готовність прийти в негостинне середовище і вижити там, що породжувало войовничість, експансію і агресивність. На відміну від землероба кочівник з дитинства виховувався як воїн, для якого кожен чужий міг стати ворогом, і тому перемога над чужим – це звияга. Саме тому кочовики вели жорстоку боротьбу за степ і при успішному завершенні повертали голову в бік землеробського лісостепу. З середини IX ст. такими володарями степу стали печеніги, яких під стінами Києва нищівно розгромив Ярослав Мудрий. Ще більш грізним і чисельнішим сусідом стали половці, які власне і штовхали печенігів на Русь. Половці існували паралельно з Руссю і поступово зникли з історичної карти з приходом монголів у XIII ст., взявши участь в етногенезі кримських татар. Крім цього, варто зазначити, що степове прикордоння – це не лише протистояння світів і битви, але співжиття й співпраця, на що вказують династичні зв'язки і шлюби між представниками руської і половецької знаті.

Отже, сторінка раннього середньовіччя була перегорнута і у доробку «києво-руського» періоду вже став досвід державного життя у форматі імперії: соціальна диференціація і розшарування, на яку чітко вказує «Руська правда», створення високих зразків матеріальної і

духовної культури – достатньо назвати високий рівень ремесла чи архітектури (одна Софія Київська з її фресками, мозаїкою, іконописом і такими діячами, як митрополит Іларіон з його «Словом про закон і благодать», може бути цілою енциклопедією в цьому сенсі), а також цілий набір символів для сучасників – від назви національної валюти і зображень князів на банкнотах до державного герба сучасної України. Питання про етнічність населення Русі залишається не розв'язаним, адже «літописні» племена зникли з пергаментів і переплавились у її казані, а назва «руський» застосувалась не до широкого загалу, а до еліти чи держави. Радянська ж теорія про існування в той час давньоруської народності сьогодні вже не витримує критики. Ситуацію заплутує й те, що цей апелятив став основою назви одного зі східно-слов'янських етносів, який почав своє формування на периферії Русі, а одна з сучасних держав через цю обставину наполегливо претендує на більшу частину її спадщини (якщо не всю).

Двісті років після розпаду великої Русі умовно уналежнюємо до високого середньовіччя. У політичному сенсі, як і імперія Карла Великого, Русь розпалася на безліч дрібних держав. Традиційно виділяють п'ять земель, у межах яких відбувалась ця дезінтеграція і виникнення численних князівств, – Волинська, Галицька, Київська, Переяславська і Чернігівська. Втім це не лише подрібнення, але й своєрідна синусоїда, яка передбачала і реінтеграцію. Перший процес характерний для середини і другої половини XII ст., слідом за ним розпочався другий. Втіленням останнього було виникнення Галицько-Волинського князівства (1199) – найбільш знакового феномену цього періоду. Подібно до великої Русі історію півторастолітньої Галицько-Волинської Русі можна побачити у трьох фазах: становлення (до Данила Галицького), розквіт (правління цього князя і його сина Лева – друга половина XIII і початок XIV ст., коли навіть Київ входив до її складу) та поступовий занепад (до середини XIV ст.) Ключовим для розуміння середніх віків є поняття феодалізму. У західній традиції науковці його трактують вужче – як систему васально-ленних відносин та соціальну ієрархічну драбину. Марксисти – ширше, і саме його ми використовуємо.

В аграрному суспільстві переважна більшість людей живе в сільській місцині і займається сільським господарством. На його початку (наприкінці первісного суспільства, в античності чи в ранньому середньовіччі), коли продуктивність праці не дуже висока, вони годують самих себе, ремісників, торговців (в обмін на товари чи послуги), власних правителів з військом та служителів культу. В античності, як, наприклад, і в полісах Північного Причорномор'я, існувало рабство: людину зведено до знаряддя праці, яке розмовляє і працює безкоштовно на свого власника. Це ефективний засіб впливу на економіку, але лише за умови постійного притоку рабів, задля чого необхідно було вести нескінченні війни, що власне й робила найбільша держава античності – Римська імперія. Притік і збільшення рабів були необхідні ще й тому, що по суті така праця була вкрай неефективна: раб не зацікавлений у якості і результатах своєї роботи і тому працював лише під страхом покарання. Така мотивація називається позаекономічним примусом і характерна для всього домодерного часу.

Залежність Римської імперії від рабської праці стала однією з причин її загибелі в V ст. нашої ери, яка символізувала і кінець епохи античності. У період пізньої античності і раннього середньовіччя в Західній Європі розпочався процес феодалізації – нового соціально-економічного «винаходу» цивілізації, який став основою середньовічної економіки. Суть його полягає в тому, що основною цінністю в аграрному суспільстві стає земля і саме через неї ведеться основна економічна діяльність і боротьба. Суверени активно наділяють своїх васалів землею, спочатку тимчасово, а потім і спадково – у приватну власність, за що вимагають відданості й участі в походах «конно, людно і оружно». Все населення, що живе на цих землях, втрачає її як приватну (чи колективну, якщо мова йде про общину) власність і переходить всією громадою зі статусу колективного землевласника до статусу землекористувача. Адже власник землі – феодал – наділяє селян землею для користування, де вони працюють на себе і за це мають відпрацювати на нього (відробіткова, натуральна або, згодом, грошова рента), тобто селяни потрапляють у відносини феодалної залежності. Причому треба пам'ятати, що селяни могли бути залежні як від окремого, так і від колективного феодала – держави, якщо вони мешкали на землях самого сюзерена. Праця феодално залежного селянина була набагато ефективнішою за рабську. Адже праця рабів не справляла такого визначального впливу на економіку, як праця селянина доби феодалізму. Втім мотивацію і цього селянина називаємо позаекономічним примусом, адже він змушений був працювати на іншого під зовнішнім тиском.

Оскільки територія України не знала рабства широко, як і самої античності, а Русь виникла,

коли, приміром, феодалізована імперія Карла Великого вже занепала, то феодалізм мав стати її цивілізаційною складовою. Питання про феодалізацію Русі є дискусійними, а перші її прояви можна фіксувати лише у час її розквіту. Проте, на відміну від Заходу, у Русі одразу йшло швидке формування спадкового (вотчинного) землеволодіння, а не умовного, що пришвидшувало формування феодалльної верхівки – боярської олігархії – та відцентрові тенденції в суспільстві. Отже, виникнення численних «державок», на кшталт колишньої великої київської держави, мало спиратись на ці місцеві еліти. Співвідношення сил між феодалною елітою і князівською владою малювало візерунок політичної розстановки сил у владі та державному устрої. На уламках великої Русі можна побачити три такі основні моделі влади: 1) перевага сильної князівської влади в нерозвинутому землеробському регіоні – наприклад, Володимиро-Суздальське князівство; 2) перевага олігархії – боярські республіки в Новгороді чи Пскові; 3) змішаний варіант – Галицько-Волинське князівство – найяскравіший уламок і репрезентант великої Русі на українських землях, до якого зводять часто-густо весь наратив про високе середньовіччя в Україні. Особливо боярство було сильним у галицькій, тобто землеробській, частині князівства. Ще у Галицькому князівстві воно користувалось колосальним впливом і намагалось тиснути на князя навіть у питаннях шлюбу (Ярослав Осмомисл).

У Волинському князівстві, менш землеробському, земельна аристократія була значно слабкішою, князь спирався на тогочасний середній клас – общинників та міщан, що давало можливість протистояти їй (за словами князя Романа Мстиславича, «не передувивши бджіл – не їсти меду»). Тому не дивно, що саме цей волинський князь і став об'єднувачем двох князівств. Треба зазначити, що для умов середньовіччя претекстом для завершення існування держави, яка мала ще у порівнянні з сьогоденням вельми тривіальне наповнення, могло бути припинення власної династії (що і трапилось у Галицькому князівстві) – адже персону володаря уособлювала сама влада і державу. У такий спосіб вся історія Галицько-Волинського князівства просякнута боротьбою князя з боярством, яке навіть кілька разів намагалось правити державою. Тож, за однією з версій, саме з боярською змовою в 1340 р. пов'язують смерть останнього князя Юрія II Болеслава. Агонія князівства тривала ще деякий час, але сам факт миттєво став претекстом для успішної експансії сусідніх держав, з якими українські землі увійшли в пізнє середньовіччя.

Роздробленість великої Русі збіглася з приходом найпотужнішого кочового утворення зі сходу – монголів. Виникнувши на початку XIII ст. на кордоні сучасних Монголії і Китаю, монгольська держава через низку чинників вела успішні загарбницькі війни і дуже швидко розширювалась, включаючи Китай, Середню Азію, Іран, Закавказзя. У 1223 р. було завдано поразки русько-половецькому війську, у 1240 р. взято Київ, а після цього вони опинились у Центральній Європі, де були врешті зупинені. Звісно, що у своїх походах власне монголи були меншістю в різноплемінному війську, спричинюючи своєрідне переселення і змішування народів. Треба зазначити, що їхні перемоги над Руссю були пов'язані не лише з неспроможністю численних князівств організувати опір. Така здатність за своєю ефективністю могла б перевершити той героїзм, який традиційно описують у всіх вітчизняних наративах. Але перемоги монголів були здобуті й завдяки високій організації – дисципліні й оснащеності їхнього війська. Монгольська мегаімперія, що розтягнулась від Тихого океану до Чорного моря, майже одразу роз'єдналась на кілька менших, але все одно величезних імперій. Найзахідніша з них, до якої увійшла майже вся нинішня Україна, називалась Золотою Ордою.

Режим панування монголів на Русі був різноманітним: 1) до деяких земель (Новгород чи сучасна Білорусь) вони не дійшли, залежність була умовною і можна було відкупитись даниною; 2) варіант галицько-волинський – номінальна залежність з необхідною її демонстрацією, але баскаки не приїжджали і князь сам збирав податки; 3) Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, як степ і Слобожанщина були або під безпосередньою монгольською, або князівською адміністрацією. Отже, руські князі часто-густо перебували у становищі підневільних конфедератів із зобов'язуваннями сплачувати податки, мита, утримувати дороги, надавати допоміжне військо тощо. На побутовому рівні багато сучасних проблем прийнято списувати на монгольське панування, але насправді воно не було таким страшним, як на малюнках підручників, а для української частини Русі і не таким тривалим: для Києва така залежність закінчилася через 122 роки після його захоплення (а, наприклад, у Москві цей стаж був, як мінімум, удвічі більшим).

Таким чином, високе середньовіччя позначилось існуванням руських держав меншого, ніж імперія формату, подальшою феодалізацією суспільства і потраплянням у залежність до однієї зі світових імперій.

